

УДК 069.532

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА ЯК МУЗЕЙНА РЕФЛЕКСІЯ (В КОНТЕКСТІ МЕТОДІВ ПОБУДОВИ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА)

Світлана Копилова

Національний заповідник «Хортиця»

Публікація присвячена питанням створення музейної експозиції та особливостям презентації в ній тематичної колекції. В статті з'ясовується експозиційна географія проблематики Берестецької битви в Україні за останні десять років; визначаються методи побудови цих експозицій. На прикладі створеної за концептуальним методом експозиції «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується» здійснюється аналіз експозиційного розділу «Болотні вогні», який присвячений висвітленню битви під Берестечком.

Ключові слова: музей, експозиція, метод, експозиційний образ, натюрморт, битва під Берестечком.

Summary: The publication is devoted to the issues of creating a museum exposition and the features of presenting a thematic collection in it. The article reveals the expository geography of the problems of the Battle of Berestek in Ukraine over the last ten years; the methods of building these expositions are determined. Using the example of the exhibition created using the conceptual method, «Where there are battles, there are heroes. Dedicated to the Ukrainian Cossacks» is an analysis of the exposition section «Swamp Fires», which is devoted to the coverage of the Battle of Berestechko.

Keywords: museum, exposition, method, expository image, still life, battle near Berestechko.

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького є одним із значимих та яскравих періодів в історії України. Сюжети та персоналії Хмельниччини, знаходячись у фокусі уваги науковців та митців, постійно

демонструють невичерпаний потенціал форматів їх втілення та реалізації. Саме цим обумовлене постійне звернення до подій середини XVII ст. в контексті їх дослідження, популяризації та репрезентації в різноманітних формах наукової і художньої рефлексії. І в цьому ряді битва під Берестечком (1651 р.) як одна з грандіозних та знакових подій століття займає неостаннє місце.

Слід відзначити, що тема Берестецької баталії в контексті наукового осмислення її проблематики має поважний історіографічний вік [1; 18] й дотепер продовжує знаходитись в колі інтересів вітчизняних дослідників. Серед робіт останнього часу можна згадати монографію В. Брехуненка [8], в якій запропоновано авторський погляд на результати та наслідки Берестецької баталії. В дослідженні Т. Пономарьової та О. Булиги [35] вперше у науковий обіг введено масив унікальних археологічних матеріалів двадцятирічних розкопок на території Берестецького поля. Дискусійні питання берестецької проблематики, зокрема, причини поразки селянсько-козацького війська через так звану «зраду хана» розглянуті Ю. Степанчуком [38] та Д. Чоботом [41]. Тема Берестецької битви у контексті національного літописання XVII-XVIII ст. знайшла відображення в серії статей Н. Лящук, Ю. Нікольченко й Т. Нікольченко [24; 26; 27; 28]. Питання археологічного дослідження, а також характеристики заходок з поля Берестецької битви розробляються О. Войтюком [14], Л. Пилипів [32]; М. Чирською [40], М. Юхимчук [44]. Аспекти військового мистецтва козацького війська під Берестечком розкриваються в студіях О. Борисюка [7] і В. Задунайського [17]. Звичайно, в загальному контексті слід згадати про щорічну науково-практичну конференцію «Берестецька битва в історії України», яка проходить, починаючи з 1990 р., на базі музею «Козацькі могили» (село Пляшева Радивилівського району Рівненської області). Сьогодні – це Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».

На жаль, в цьому досить розлогому списку наукових публікацій відсутній блок експозиційної інтерпретації теми Берестецької битви, яка в останні роки була представлена виставками бібліотечного [12], архівного [16] та, власне, музейного характеру. Слід відмітити, що прочитання історичної проблематики в її презентаційному (виставковому) форматі має вагомий аргумент не тільки в традиційному контексті наочності та соціальної комунікації. Представлені в експозиції музейні колекції є унікальним (специфічним та, навіть, корпоративним) інформаційним ресурсом, яким в повному обсязі, окрім музеєзнавства, не оперує жодна із спеціальних історичних дисциплін. Використання цих матеріалів у сукупності з іншими історичними джерелами дозволяє дійти цікавих, а іноді несподіваних результатів. Крім того, здійснення в публікації аналізу музейної експозиції є не тільки необхідним етапом її створення – фіксації, але закріплює за експозиційною і, загалом, музейною діяльністю статус наукової. Наразі в Україні існує лише декілька музеїв, в яких експозиції висвітлюють тему битви під Берестечком. Дефіцит їх розбору з погляду на метод побудови ускладнює створення загальної картини стану експозиційної діяльності в країні в аспектах пріоритетності вибору методології, застосування інноваційних засобів, актуальності тематики тощо.

Тож дана стаття має на меті з'ясувати експозиції яких музеїв в останні роки тимчасово або на постійній основі висвітлювали проблематику Берестецької битви; за існуючими в публічному просторі інформаційними матеріалами визначити: за якими методами вони були побудовані; провести аналіз тих експозицій, концептуальні засади яких є в наявності.

Традиційно експозиція створюється на основі тематичної колекції. Відомо, що знахідки першої археологічної експедиції під керівництвом І. Каманіна на місті Берестецької баталії до сьогоднішнього дня не збереглися. Колекція предметів, віднайдених під керівництвом І. Свешнікова,

була складовою Рівненського краєзнавчого музею та його відділу – музею «Козацькі могили». У 1994 р. «Козацькі могили» стали окремим Державним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви», якому Рівненський краєзнавчий музей передав 983 предметів. Після смерті І. Свешнікова (1995), археологічні розвідки території, пов'язаної з перебігом подій 1651 р., проводились експедицією Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» під керівництвом С. Ревуцького. У 2003 р. археологічну експедицію здійснювала Рівненська філія Охоронної археологічної служби України, очолювана Б. Прищепою. Наступний етап дослідження припадає на серпень 2015 р. Результати цих розкопок зберігаються в Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви». Окрім того, матеріали, віднайдені експедицією І. Свешнікова, були переданні Рівненським краєзнавчим музеєм у 1978 р. до фондів Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця (110 од.). У 1980 р. 5 та 12 предметів було передано, відповідно, у Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник та Державний історичний музей України (м. Київ). У 1984 р. у Державний музей літератури України передано 38 предметів. У 2008 р. 91 предмет передано до Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин) [9, с. 12–13; 14, с. 27]. Проте не всі зазначені музеї демонструють берестецьку колекцію як окремий стаціонарний або тимчасовий експозиційний об'єкт. З урахуванням дефіциту публікацій в вищезначеному сенсі, буде цілком природним зробити огляд існуючих або створених за останні десять років експозицій, використовуючи дотичні джерела та інтернет-ресурси.

Найвідомішою з них є експозиція музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (колишній Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»).

Як показав аналіз ілюстративних інтернет-матеріалів останніх 6 років [5; 11; 33; 42], з погляду на художнє оформлення вона витримана в стилістиці експозиції, що була описана І. Свешніковим в путівнику 1990 року [37]. До сучасної експозиції з попередньої було перенесено частину тематико-експозиційних комплексів та композиційних прийомів (рис.1; рис. 2). Більшість експонатів знаходяться у вітринах, які облаштовані по обидва боки світлих залів і мають наскрізну конструкцію. Експозиція створена в традиційному для історичних музеїв тематичному (ілюстративному або ілюстративно-тематичному) методі. З інтернет-ресурсів маємо інформацію про плани реекспозиції та офіційно затверджену проектну документацію, а також про існування як альтернативи до неї передпроектних пропозицій музейного комплексу в історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви», виконані у 2009 р. творчо-виробничою фірмою «Архсервіс» (м. Рівне). Автор, головний архітектор проекту – В. Дем'янов [29]. Цей проект також передбачає застосування тематичного методу побудови експозиційного середовища.

Слід зазначити, що експозиція музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» за своєю естетикою має схожість з експозицією Рівненського обласного краєзнавчого музею. Можемо припустити, що з огляду на давній зв'язок цих музейних установ, творцями обох експозицій є один колектив.

Авторами проекту художнього оформлення реекспозиції (1978 р.) Рівненського краєзнавчого музею (м. Рівне) були рівненські художники В. Гвоздинський і Ф. Бобрик. Її побудову разом із науковцями музею здійснили працівники Київських та Рівненських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду України. Із часу здобуття Україною незалежності розпочалася робота з перебудови експозиції [21]. Судячи з фотосвітлин на сайті музею та інших інтернет-майданчиків, вказані зміни

були коректними відносно розділу про Берестецьку битву, який залишився в стилістиці попередньої експозиції (рис. 3, рис. 4). Наразі у Рівненському обласному краєзнавчому музеї зберігається 2723 предмети, що були віднайдені археологічною експедицією на місці битви під Берестечком. Експозиція музею нараховує 23 зали, серед яких в залі № 6 («Край в XVII ст. Берестецька битва 1651 р») «козацьку добу репрезентують західноєвропейська і козацька зброя, атрибути гетьманської влади, ужиткові речі козаків, селян, мешканців міст XVII століття, знайдені під час розкопок на місці битви під Берестечком в червні – липні 1651 р. До уваги відвідувачів – макет Берестецької битви 1651 р. (автор П. Ричков)» [10]. Візуальний огляд експозиції дозволяє кваліфікувати метод її побудови як тематичний.

30 червня 2021 р. у рамках вшанування 370-ї річниці битви під Берестечком у Рівненському обласному краєзнавчому музеї відкрилась виставка «Берестецькій битві – 370». На ній були представлені чорно-білі малюнки археологічних знахідок доктора історичних наук, професора І. Свешнікова, документальні матеріали, які розповідають про створення архітектурного комплексу «Козацькі могили», наукові видання дослідників історії України XVII ст., різноманітні буклети, запрошення, листівки та конверти, медалі, значки сучасного музею-заповідника «Поле Берестецької битви» [2]. Виставка була оформлена за тим же методом, що й стаціонарна експозиція (рис. 5).

Експозиція Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк) розгорнута на площі понад 2 тис. кв.м у 23 стаціонарних і 7 виставкових залах. Складається з розділів природи, давньої та новітньої історії, тематичних виставок. Вона побудована за тематичним – відділ природи, і тематично-хронологічним принципами. Відділ історії дорядянського періоду (нині відділ давньої історії) охоплює період історії волинського краю від найдавніших часів до

1917 р. (автори експозиції Р. Кашевська і Т. Садовнік). В цілому ж нова експозиція обласного музею створювалася під загальним керівництвом та при безпосередній участі заступника директора музею з наукових питань Т. Андреевої. Оформлення здійснювали художники Волинського художньо-оформлювального комбінату (директор А. Санілевич) [20, с. 255].

Тема битви під Берестечком розкривається у відділі давньої історії (рис. 6, рис. 7). На сайті музею він описується наступним чином: «Волинь у добу козацтва. Про один з найбільш героїчніших періодів в історії – добу козацтва в музеї розповідають речі козаків – козацькі люльки, оригінальні наконечники списів, шкіряний сагайдак для стріл, кінська зброя. У залі експонується панно художника Б. М. Карабуліна «Взяття Луцького замку С. Наливайком». Про зовнішній вигляд козаків можна дізнатися з малюнків серії «З української старовини» художників С.І. Васильківського та М.С. Самокиша. Автентичні матеріали розповідають про найбільшу сутичку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 роках – битву під Берестечком. 28 червня – 10 липня 1651 року відбулося протистояння між селянсько-козацькими військами і 150-тисячною польсько-шляхетською армією. В експозиції представлені карти, гравюри, зразки зброї і спорядження обох воюючих сторін: гармата, рушниця, пернач, кінська зброя, пояси, порохівниці, а також панцир і шолом польського крилатого гусара, турецький ятаган, щит і кальян з олицької колекції Радзивілів. Завершує експозицію залу інсталяція Д. Стецька «Собор», яка є прекрасним прикладом сучасного мистецтва» [43].

Завершує огляд експозицій Волинської області, присвячених битві під Берестечком, Берестечківський народний історичний музей (м. Берестечко, Волинська область). Його експозиція розташована у трьох залах. В першому розповідається про життя місцевості від неоліту аж до Берестечківської битви [4]. У 2008 р. в експозиції було введено 190 оригінальних експонатів,

серед яких предмети археології, речі козаків, учасників Берестецької битви [3]. Досить обмежений ілюстративний матеріал щодо музею дозволяє визначити метод його побудови як тематичний (рис. 8).

Наступною музейною установою, в експозиції якої представлена берестецька колекція, є Музей археології Батурина (м. Батурин, Чернігівська область) (рис. 9). Його наукова концепція і тематико-експозиційний план були розроблені науковцями заповідника «Гетьманська столиця». Ескізний проект, художнє оформлення і монтаж виконав архітектор з м. Суми О. Антонєць та його творчий колектив дизайнерів. У проекті експозиції було враховано співвідношення обладнання до об'ємно-просторових характеристик приміщення та особливостей експонатів: експозиційні площини, спеціальне освітлення, кольорова гама, перспектива розвитку експозиції. Експозиція Музею археології Батурина розгорнута в трьох залах і за хронологічно-тематичним принципом, на археологічних матеріалах висвітлює історію Батурина від найдавніших часів й до початку XVIII ст. [30]. Вона побудована в трьох тематичних напрямках: «Батурин стародавній», «Батурин козацької доби», «Батурин – гетьманська резиденція». Експозиція «Батурин козацької доби» присвячена литовсько-польському та козацькому періоду історії Батурина, охоплює час з XIV ст. до 1669 р. Тут представлені вироби місцевих ремісників, козацькі похідні та ужиткові речі, копії документів та мап того часу, що всебічно характеризують історію Батурина козацького періоду [31, с. 61–62]. В експозиції виставлені також предмети, передані Рівненським обласним краєзнавчим музеєм з Берестецької колекції. У тому числі – 39 монет, 27 куль і заготовок для них, 7 ножів, 7 вудил, 2 шкіряних сумки й шкіряний же чобіт тощо [19, с. 209].

Наведений вище огляд демонструє тотальне вподобання тематичного методу побудови експозицій. На цьому тлі виключенням виглядає створена в

INSULA #4 / 2022

червні 2020 р. на базі Національного заповідника «Хортиця» (м. Запоріжжя) стаціонарна експозиція «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується». Для її оформлення було застосовано концептуальний метод побудови експозиційного середовища. Оскільки категоріальний апарат цієї методики був розроблений автором статті, вважаємо за доцільне коротко надати базові поняття, за якими відбудеться аналіз одного з розділів зазначеної експозиції.

Концептуальний метод передбачає облаштування такого експозиційного простору, в якому система ідей, тематика, науковий зміст та способи їх презентації вирішені алегорично (метафорично), тобто за допомогою образу. Іншою характеристикою методу є утворення концептуального середовища, в якому простір та предметне наповнення утворюють єдину (загальну) інсталяцію. В контексті концептуального методу інсталяція є однією із зовнішніх складових експозиції, до яких окрім неї належать архітектура приміщення, колір, освітлення, звуковий та медіа супровід, спеціальні вітрини. Їх органічне поєднання за рахунок внутрішніх зв'язків (концепції, історичного контенту) і формує, власне, концептуальне середовище експозиції. Одночасно, інсталяція в рамках асоціативно-символічної інтерпретації предмету (комплексу, натюрморту), події, персоналії тощо є фізичним втіленням (візуалізацією) експозиційного образу.

Інсталяція має складну структуру, елементами якої є музейні предмети (експонати) та предмети декоративного оформлення (бутафорія), що утворюють композиції у вигляді комплексів та натюрмортів. В залежності від призначення й змістовного навантаження вони поділяються на категорії, кожна з яких у відповідності до концепції виконує певну функцію асоціативної передачі ідейного задуму. Концепт є втіленням сконцентрованого змісту інсталяції, її логотип, який виконує роль транслятора лейтмотиву експозиції. Символ – предмет, що асоціативно

INSULA #4 / 2022

передає (позначає) ідею, тему (подію, явище), інформацію. Маркер підкреслює (виділяє), ідейно підсилює головну експозиційну тему або підтему. Тематичний експонат вказує на інформацію, що пов'язана з аналогічним історичним предметом. Акцент створює в комплексі (натюрморті) візуальну домінанту. Середовищні експонати, підтримуючи задану концептом основну тему, формують загальну атмосферу розділу, його предметне наповнення. Іноді експонат поєднує функції зразу декількох категорій.

В експозиції «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується» провідні теми – персоналії та битви Хмельниччини – розкриваються через феномен європейського живопису, звернення до якого обумовлене наявною музейною колекцією, а також самим призначенням цього виду мистецтва, який є традиційним та універсальним засобом візуалізації образів. В зв'язку з цим експозиційний простір було облаштовано як пінакотеку. За сценарієм в галереї-експозиції представлені портрети героїв та битв не тільки у звичному форматі художніх творів, але як спеціально створені натюрмортні композиції.

Експозиційні натюрморти побудовані за принципом ремінісценції, а саме перенесення в експозиційний простір з картини-прототипа його абрисів (силуету), іконографічної схеми (мотивів) та кольорових плям із збереженням традиційної символіки. Назва експозиційного натюрморту сформульована за голландською та фламандською традицією.

Структура експозиції налічує чотирнадцять розділів, які складаються з натюрморта-прототипа, експозиційного натюрморту та художніх витворів (картин і малої скульптурної пластики), що тематично пов'язані з головною ідеєю. Розділ «Болотні вогні» (автор С. Копилова) присвячений битві під Берестечком і презентує унікальну колекцію предметів, які є матеріалами

INSULA #4 / 2022

розкопок, що проводились на місці цієї баталії під керівництвом І. Свешнікова в 1970–1989 рр.

Його центральною композицією є експозиційний «Натюрморт з чобітьми, шаблею та келепом» (рис. 10). Він представлений у великій скляній вітрині, яка для підтримки загального образу художньої галереї та вітрин-картин, декорована позолоченими багетами. Натюрморт створений за мотивами інсталяції «Блукаючи вогні» (2012 р.) відомої німецької перформансистки Ребекки Хорн. Ця композиція являє собою невеликий гай з сухих дерев з черепами й дзеркалами у кронах і старими черевиками біля їх підніжжя. На перший погляд, така інсталяція нагадує пейзаж – «улюблений жанр голландських живописців, найнаціональніший і найдемократичніший» [13, с. 503]. Але наявність черевиків (предметів) і, головне, черепів перетворює «Блукаючи вогні» на напівнатюрморт-напівпейзаж (термін належить Ю. Тарасову [39, с. 64]) в стилі *Vanitas*, а також скидається на анатомічні натюрморти голландського анатома Фредеріка Рейса (1638–1731) у виконанні гравера Корнеліса Хейбертса (1669–1712). Вони були складені цілком з матеріалів анатомічних розтинів і представляли свого роду упредметнені емблеми зі значенням «*Vanitas*» в дусі страхітливої дидактики кальвіністського бароко [25, с. 195].

Інсталяція Р. Хорн була присвячена мігрантам та людям, що загубились й біжать зі своїх бідних країн [34]. Ця тема втечі й блукання перегукується із сюжетом експозиційного розділу «Болотні вогні», який розповідає про відступ козацьких військ під Берестечком 10 липня 1651 р., коли «в таборі зчинилося сум'яття, всі кинулися до переправи, юрмилися, щоб вибратися на мости, сильно розхитали їх і почали тонути. Сила-силенна люду загинуло в болоті ...» [23, с. 64].

Сама назва розділу походить від однойменного природного явища, в образі якого, згідно одного з повір'їв, постають душі потопельників, а також

INSULA #4 / 2022

людей, які померли насильницькою смертю, через що вони застрягли між світами, не в силах перейти в світ спокою [6]. За словами аноніма з табору коронних військ під Берестечком «по лісах, кущах, болотах велика кількість цього неприятеля загрузла а, де навалом йдучи, вчинили велику руїну неприятелю... У болотах укритих кілька тисяч витягли, вбиваючи, на що витратили цілий день, це тривало аж до темного присмерку...» [15, с. 225].

Зазвичай, болотні вогні з'являються на цвинтарях та на болотах. Відомо, що козацький табір під Берестечком прилягав зі східного боку до болотистої р. Пляшівки. Повстанці відступали з нього через три переправи, а то й просто брели через болото. Археологічною експедицією І. Свешнікова було виявлено рештки вузької гребельки, що складалась з затоплених в болоті колод зрубаних дерев, перекритих поперечно покладеними тоншими стовбурами, дошками, частинами возів тощо. Гребля була вузька, до 2 м завширшки, так, що лише «кінь за конем мусив ступати» [15, с. 225]. Для створення відповідної атмосфери нижній експозиційний пояс вітрини був оформлений дзеркалом, вкритим сіткою брунатного кольору. Вона імітує баговиння – тонкі густі водорості, наприклад, *Hydrodictyon utriculatum* Pooth (сітка водяна), які мають сітчасту будову і складаються з дрібних петель. Експозиційне «болото» загатили покладеними упоперек колодами. Його «начиння» – тематичні й, одночасно, середовищні предмети. Вітрина завширшки дорівнює близько 2 м, що відповідає обставинам, в яких відбувався відступ.

Оскільки світло болотних вогнів не є стійким, в народі це рідкісне явище прозвали «блукаючими вогнями». Вони спалахують, зазвичай, на висоті піднятої руки, тому блукаючі вогні іноді ще називають «свічкою небіжчика». Для забезпечення відповідного мерехтливого ефекту в експозиції використані невеликі дзеркальця (експонати-маркери), підвішені на гілках дерев, що формують натюрмортну групу. Ці справжні засохлі

INSULA #4 / 2022

дерева ніби виростають з взуття (чоботи, ходак) загиблих на болоті повстанців, повторюючи при цьому композиційну схему інсталяції-прототипу Р. Хорн. За експозиційним сюжетом дерева разом із взуттям символізують душі повстанців (комплекс-символ). Вони пофарбовані в червоний колір, відсилаючи до кривавої картини бойні, що відбулася на переправах, коли р. Пляшева «від козацької крові аж почервоніла» [8, с. 109]. Ця тема підтримується колекцією куль, що заповнюють експозиційний простір та підвішені на різній висоті (середовищні експонати).

Кожне дерево – своєрідний портрет загиблого, але не в прямому значенні цього слова. Це, скоріш, алюзія на портрет, яка підтримується багетною рамою, закріпленою біля стовбура (в загальній експозиції, яка представлена як картинна галерея, багетна рама є одним із концептів; вона є алегорією портретів видатних постатей, героїв). Деякі рами понівечені (концепт й експонат-маркер), підсилюючи тему загибелі героя на болотах, яка в експозиції реконструйована за допомогою археологічних матеріалів та описана сучасниками подій. Таких дерев-портретів три: «Триста козаків з о. Гайок», «Молодик», «Іван Нечай – останній нескорений». Разом вони утворюють груповий портрет, загиблих повстанців.

Перше дерево пов'язане з легендою про загін з 300 козаків, який, засівши на одному островку, одчайдушно боронився. Археологічній експедиції І. Свєшнікова вдалось визначити острів Гайок як місце, на якому ці герої билися серед боліт в останній день битви [36, с. 150]. Тема нерівного бою транслюється натюрмортною групою, що складається з дерева, ніби пронизаного шаблею та келепом (експонати-маркери), а також комплексом предметів, які представлені кількісно: ножів, підковок для чобіт, шкіряних кисетів, сумок, гаманців, ключів, залізних пряжок до пояса (середовищні предмети).

INSULA #4 / 2022

Друге дерево пов'язане з комплексом «Молодик», що розповідає трагічну історію загибелі козака віком 20–24 років, скелет якого було виявлено 10 липня 1971 р. (тобто рівно через 320 років після його загибелі). Підпираючись дерев'яним кілком, він пройшов усе болото, але поранений або знесилений не міг уже піднятися на берег. Поклав кілок під себе, сів у густу болотну рідину і так загинув [36, с. 156–167]. З наявного фондового матеріалу та завдяки описам І. Свешнікова в експозиції був створений натюрмортний портрет загиблого. Він складається із дерева, що «виростає» з чобота із залізною підковкою. Навколо нього розташовані експонати, подібні до тих предметів, що були знайдені біля скелета молодого козака: кінська підпруга з залізною пряжкою, пряжка від пояса та речі, що первісно були підвішені до пояса (шкіряний футляр для дерев'яної ложки, ніж із шкіряними піхвами, шкіряний гаманець, два кремінці до замка вогнепальної зброї). Це тематичні експонати.

Третє дерево трансліює історію загибелі останнього воїна з когорти трьохсот козаків. Місцева традиція називає цього козака Іваном Нечаєм, а місце його загибелі – «Нечаєвою Ямою» [36, с. 123–124]. Оточений з усіх боків шляхтою, герой протягом трьох годин відстрілювався з мушкета, а потім, втративши весь свій порох, боронився косою проти всього королівського війська. Цей експозиційний портрет традиційно формується з дерева й чобота, а також з середовищних предметів, що пов'язані з вогнепальною зброєю: футляру для бандалету, ольстра та ременю.

«Натюрморт з чобітьми, шаблею та келепом», завдячуючи вертикальним лініям стовбурів дерев та чобіт, має доволі чіткий геометричний рисунок, який надає «обличчю» експозиції певної сумної урочистості, що підсилюється вигинами пониклих гілок та ніби хаотично розвішаними у повітрі кулями. Навколо нього розташовані мистецькі твори, які сюжетно та емоційно пов'язані з темою: картина «Битва під Берестечком»

художника А. Орльонова (2004 р); офорти «Перед розправою» (1953 р.), «Подвиг трьохсот під Берестечком» (1954 р.), «Іван Богун» (1961 р.) з серії «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.») художника О. Данченко; репродукція з картини художника Есайаса ван де Вельда «Пейзаж з вершниками» (1623 р.).

Презентовані «Болотні вогні» стаціонарної експозиції «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується» стали ідейним продовженням та, певною мірою, ремейком одного із розділів виставкового проекту «Держава, виборена вогнем і мечем», який був створений у 2018 р. в результаті співпраці Національного заповідника «Хортиця» та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Ця пересувна виставка також була побудована за допомогою концептуального метода. Вона складалась з трьох розділів, представлених в окремих скляних і прозорих вітринах.

Один з них мав назву «Портретна кімната» (рис. 11). В портретних кімнатах традиційно зберігались зображення предків в пам'ять про славу роду. Тому завдання цього експозиційного розділу полягало у презентації героїв Берестечка, а його концептом є портрет. Одночасно експозиційний простір розглядається і як поле Берестецької баталії, де зішлися козацькі та шляхетські війська. Останні презентовані комплексом «крилата гусарська кавалерія», яка була одним з найбільш відомих символів Речі Посполитої зі специфічною тактикою, озброєнням і мала легко відмінні атрибути: дуже довгі піки з прапорцями, крила і звірині шкури. Цей момент відображений двома обладунками та трьома гусарськими шоломами, які розташовані один за одним в шаховому порядку, а також реконструкціями крил й накидок з леопардового та вовчого хутра на малиновому підбої, що прикрашають панцирі експозиційних «гусар» (тематичні експонати). В цьому експозиційному комплексі відповідно до місця свого перебування виставлена зброя, яка використовувалась гусарами: палаші, шаблі, бойові сокири –

клеві й пістолі (також тематичні експонати). За сценарієм, в експозиційному гусарському почеті знаходяться безпосередні учасники Берестецької битви, представлені живописними портретами (експонати-концепти) цих історичних постатей (копії XIX ст.): Ян Казимир – король Речі Посполитої та Ярема Вишневецький – один з керівників урядової армії в битві під Берестечком [22, с. 603–604].

На українському боці також представлені портрети – композиції, що побудовані з багетної рами та комплексу предметів з місця Берестецької битви, переданих Національному заповіднику «Хортиця» Рівненським краєзнавчим музеєм. Багетні рами в цій експозиції виконують функцію експоната-маркера. Вони не тільки декорують простір, візуально збалансовують «польський» та «козацький» табори, але виділяють тематико-експозиційні комплекси – портрети безіменних героїв Берестецької битви. За фабулою, експонатурою та назвою ці портрети збігаються з сюжетами про «Триста козаків з о. Гайок», «Молодика», «Івана Нечая – останнього нескореного» з експозиції «Де є бої – там є герої. Українському козацтву присвячується».

Огляд експозицій, присвячених битві під Берестечком, дозволяє дійти наступних висновків. На сьогодні існує шість стаціонарних експозицій, в яких презентована берестецька проблематика. Їх функціонування можна обумовити двома факторами. Перший – географічний (історико-регіональний, краєзнавчий) – вказує на експозиції, пов'язані з Волинською історико-культурною областю, на теренах якої відбулось багато подій Хмельниччини, в тому числі й Берестецька битва (музей Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви», Рівненський обласний краєзнавчий музей, Волинський краєзнавчий музей, Берестечківський народний історичний музей). Другий фактор – тематичний – вказує на експозиції, присвячені або повністю (Національний заповідник

INSULA #4 / 2022

«Хортиця»), або частково козацькій тематиці (Музей археології Батурина Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»).

З погляду на пріоритетність вибору методології побудови експозиції більшість музеїв зупиняються на традиційному тематичному методі. Експозиційне прочитання теми Берестецької битви за допомогою концептуального методу є прикладом неформатної для українського музею демонстрації фондової колекції. Проте, вважаємо, саме така образна, яскрава, цілісна за сприйняттям подача історичного матеріалу відповідає очікуванням сучасного відвідувача, спонукає його не тільки звертатися до минулого своєї країни, але, що важливо, знов повернутися в музей.

Аналіз експозиції в контексті концептуального методу побудови експозиційного середовища полягає у виділенні в експозиційній інсталяції окремих комплексів й предметів згідно заявленого категоріального апарату. Структура інсталяції має ієрархічний характер. На її верхньому щаблі знаходяться категорії асоціативно-символічної інтерпретації (концепт, символ, маркер), на нижньому – категорії візуального блоку (акцент, середовищний). Такий поділ обумовлений суттю метода, що зіждеться на образному ладі побудови експозиції.

Наразі публікації на тему аналізу музейної експозиції створюють певну лакуну у вітчизняній історіографії, що утруднює складання загальної картини стану експозиційної діяльності в Україні. Цей момент визначає майбутню стратегію досліджень автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Antonovych V.B. *Kоротка istoriia Kozachchyny*. K.: Ukraina, 2004. 304 s.
2. «Berestetskii bytvi – 370». URL:<http://museum.rv.gov.ua/news/2021/06/30/beresteckij-bitvi-370/> (data zvernennia: 14.11.2022).

INSULA #4 / 2022

3. Berestechkivskyi narodnyi istorychnyi muzei. URL: http://volyn-museum.com.ua/index/berestechkivskij_narodnij_istorichnij_muzej/0-55 (data zvernennia: 10.11.2022).
4. Berestechkivskyi narodnyi istorychnyi muzei vidznachyv novosillia. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/berestechkivskij_narodnij_istorichnij_muzej_vidznachyv_novosillja/2019-12-05-4925 (data zvernennia: 10.11.2022).
5. Berestechko-2. Sledi trahycheskoi ystoryy. URL : <https://zagalina.livejournal.com/102373.html> (data zvernennia: 14.11.2022).
6. Bluzhdaiushchye ohny – udyvytel'nyi y zhutkyi fenomen. URL: http://100mir.ru/bez-kategorii/article_post/bluzhdayushchiye-ogni-udivitel'nyy-i-zhutkiy-fenomen (data zvernennia: 6.07.2019).
7. Borysiuk O. Kozatski polky – uchashchy Berestetskoj bitvy. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: Zb. nauk. prats.* 2020. Vyp. 18, S. 6–11.
8. Brekhunenko V.A. Prohrana bitva vyhranoi viiny. Bitva pid Berestechkom 1651 roku. Kyiv: Tempora, 2013. 116 s.
9. Bulyha O. Arkheolohichna kolektsiia predmetiv XVII st. vidnaidenykh na mistsi Berestetskoj bitvy (1651 r.) ekspedyttsiieiu Rivnenskoho kraieznavchoho muzeiu pid kerivnytstvom Ihoria Svieshnikova. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Zb. nauk. prats.* 2015. Vypusk XIII. Chastyna 1: Materialy naukovoï konferentsii prysviachenoï 100-richchiu vid dnia narodzhennia Ihoria Kyrylovycha Svieshnikova, S. 11–13.
10. Viddil davnoi istorii ta arkheolohii. URL: <http://museum.rv.gov.ua/ekspozicijni-viddili/istoriyi-viddil/> (data zvernennia: 14.11.2022).
11. Vinnychany vidvidaly mistse naibilshoi bitvy svoho chasu. URL: <http://vlasno.info/kultura/6/patriotichni-aktsiji/item/30746-vinnychany-vidvidaly-mistse-naibilsh> (data zvernennia: 14.11.2022).

INSULA #4 / 2022

12. Virtualni vystavky. Berestechko – nezghasne polum'ia ratnoi zvytiahy ukrainskoho narodu. URL: <http://libr.rv.ua/ua/virt/214/> (data zvernennia: 14.11.2022).

13. Vypper B.R. Staty ob yskusstve. Moskva: Yskusstvo, 1970. 591 s.

14. Voitiuk O. Rezultaty poshuku tretoi perepravy na terytorii zapovidnyka «Pole Berestetskoi bytvy» u 2015 rotsi. *Dubenskyi naukovyi visnyk. Zb. nauk. prats.* 2021. Vypusk 3: Materialy mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii, prysviachenoj 920-richchju pershoj pysemnoi zghadky pro misto Dubno. S. 26–31.

15. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1658 rr. T. 2: (1650–1651); Instytut ukrainskoi arkhheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kanadskyi instytut ukrainskykh studii (Edmonton). K., 2013. 680 s.

16. Do 370-i richnytsi bytvy pid Berestechkom 1651 roku. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Berestecka_bytva.php (data zvernennia: 14.11.2022).

17. Zadunaiskyi V. Kozatski viiskovi khytroshchi u bytvakh pid Khotynom ta Berestechkom. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini. Bibliotechka «Chasy kozatski»: zbirnyk naukovykh statei.* 2019. Vyp. 28. S. 189–195.

18. Kamanyn Y.M. Bytva kazakov s poliakamy pod m. Berestechkom v yiune 1651 h.: (s 2-mia planamy y 4-mia snymkamy). K., 1910. 25 s.

19. Kovalenko V., Rebrova N. Berestechko i Baturyn: dvi heroichni storinky ukrainskoi rannomodernoi istorii. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Zb. nauk. prats.* 2015. Vypusk XIII. Chastyna 1: Materialy naukovoï konferentsii prysviachenoï 100-richchju vid dnia narodzhennia Ihoria Kyrylovycha Svieshnikova. S. 207–214.

20. Kovalchuk Ye. Volynskiy kraieznavchyi muzei. Do istorii muzeinoi ekspozytsii. *Volynskiy muzei. Istorii i suchasnist. Naukovyi zbirnyk*. 2014. Vypusk 5. Materialy V Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 23-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy ta 85-i richnytsi stvorennia Volynskoho kraieznavchoho muzeiu, m. Lutsk, 16 travnia 2014 roku. S. 250–255.

21. Kozatski mohyly. Istoriiia doslidzhennia. Ch 1. URL: <http://museum.rv.gov.ua/virtualni-vistavki/berestechko-istoriya-doslidzhennya-chastina-1/> (data zvernennia: 14.11.2022).

22. Kopylova S.V. Problema pobudovy kontseptualnogo seredovyscha v ekspozytsii: na prykladi stvorennia vystavky «Derzhava, vyborena vohnem i mechem»». *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. 2020. Vypusk 6. S. 601–606.

23. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992. 143 s.

24. Liashchuk N. Berestetska bytva v litopysnykh tvorakh XVII–XVIII st. *Volynska knyha: istoriia, doslidzhennia, kolektsionuvannia: nauk. zb*. 2015. Vyp. 3. S. 198–209.

25. Morozov A.A. Emblematyka barokko v lyterature y yskusstve petrovskoho vremeny. XVIII vek. *Problemi lyteraturnoho razvytyia v Rossyy pervoi chetverty XVIII veka. Sbornyk 9*. L.: «Nauka», 1974. S. 184–226.

26. Nikolchenko T., Nikolchenko Yu. Bytva pid Berestechkom u kozatskomu litopysanni. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnogo kraieznavchoho muzeiu: Zb. nauk. pr*. 2020. Vyp. 18. S. 57–62.

27. Nikolchenko Yu.M., Nikolchenko T.M. Barokova tradytsiia kozatskoho litopysannia u zobrazhenni bytvy pid Berestechkom. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Filosofiia, kulturolohiia, sotsiologiia*. 2013. Vyp. 5. S. 47–54.

28. Nikolchenko Yu. Bytva pid Berestechkom ochyma dokumentoznavtsia. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini. *Bibliotechka «Chasy kozatski»: zbirnyk naukovykh statei*. 2016. Vyp. 25. S. 361–366.
29. Novyi muzei Berestetskoi bytvy. URL: <https://berestechko.info/blog/novyj-muzej-berestetskoji-bytvy/> (data zvernennia: 14.11.2022).
30. Olefirenko N.A. Muzei arkheolohii Baturyna. URL: <http://prostir.museum.ua/post/28296> (data zvernennia: 14.11.2022).
31. Paskal Zh. «Hetmanska stolytsia» v Baturyni yak skladova istoryko-kulturnoi spadshchyny ta muzeinoi spravy v Ukraini. *Istoryko-kulturna spadshchyna: zberezhenia, dostup, vykorystannia: II mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, 7–8 kvitnia 2015 r.: tezy dop. 2015. S. 61–65.
32. Pylypiv L. Mykola Kostomarov ta Ivan Kamanin – pershi doslidnyky pam'iatok polia Berestetskoi bytvy. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. 2015. Vypusk 8, S. 154–157.
33. Podorozhni notatky: Berestechko. URL: <https://all.vnu.edu.ua/podorozhni-notatky-berestechko> (data zvernennia: 14.11.2022).
34. Pozdniakova O. «Puty nemetskoho yskusstva» y Rebekka Khorn. URL: <http://newslab.ru/article/607566> (data zvernennia: 6.07.2019).
35. Ponomarova T., Bulyha O. Pereprava nezabutnia: istoriia odniiei ekspedytsii. Luts'k; Rivne: Volyn. starozhytnosti, 2014. 188 s.
36. Svieschnikov I.K. Bytva pid Berestechkom. Lviv: Slovo, 1992. 304 s.
37. Svieschnikov I.K. Muzei-zapovidnyk «Kozatski mohyly»: Putivnyk. Lviv: Kameniar, 1990. 94 s.
38. Stepanchuk Yu. Dyskusiini pytannia viiskovoi kampanii Bohdana Khmelnytskoho 1649-1651 rr. u suchasni istoriohrafii. *Eminak = Еμινάκ: naukovyi shchokvartalnyk*. 2017. № 1. T. 3 (17 (sichen-berezen)). S. 47–51.

INSULA #4 / 2022

39. Tarasov Yu.A. *Hollandskyi natiurmort XVII veka*. SPb: Sankt-Peterburhskyi hosudarstvennii unyversytet, 2004. 251 s.
40. Chyrska M. Kharakterystyka odiahu kozaka XVII st. na osnovi znaidenykh rechei pid chas arkheolohichnykh rozkopok na poli Berestetskoi bytvy. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: Zb. nauk. prats.* 2020. Vyp. 18. S. 97–100.
41. Chobit D. Krymskotatarske viisko u Berestetskii bytvi. Do pytannia pro tak zvanu «zradu khana». Brody: Prosvita, 2013. 64 s.
42. Ekskursiia v Natsionalnyi istoryko-memorialnyi zapovidnyk «Pole Berestetskoi bytvy». URL: <http://pidberezschool.ho.ua/news/view?id=156> (data zvernennia: 14.11.2022).
43. Ekspozytsii ta vystavky. Viddil davnoi istorii. URL: https://volynmuseum.com/exposition:viddil_davnoi_istorii_volini (data zvernennia: 14.11.2022).
44. Yukhymchuk M. Kharakterystyka selianskoi zbroi z rozkopok mistsia Berestetskoi bytvy. *Zapovidna Khortytsia: zbirka naukovykh prats.* 2015. [Za rik] 2013. S. 178–182.

Рис. 1. Музей «Козацькі могили», 1980-ті рр.. Джерело: Свешніков І.К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. Львів : Каменярь, 1990. 94 с.

Рис. 2. Сучасна експозиція музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Джерело: <https://zalgalina.livejournal.com/102373.html> (дата звернення: 14.11.2022).

Рис. 3. Експозиція Рівненського краєзнавчого музею, 1980-ті рр. Джерело: <http://museum.rv.gov.ua/virtualni-vistavki/kozacki-mogili-ch-2-narodzhennya-muzeyu-arheologic/>.

Рис. 4. Сучасна експозиція Рівненського обласного краєзнавчого музею. Джерело: <http://museum.rv.gov.ua/virtualni-vistavki/berestecka-bitva-1651-r-chastina-3-v-ekspoziciyi-r/>

Рис. 5. Виставка «Берестецькій битві – 370» (РОКМ). Джерело: <http://museum.rv.gov.ua/news/2021/06/30/beresteckij-bitvi-370/>

Рис. 6. Експозиція Волинського краєзнавчого музею. Джерело: http://volyn-kraymus.at.ua/publ/ekspozycja/viddil_davnoji_istoriji_volini/7-1-0-6

Рис. 7. Експозиція Волинського краєзнавчого музею. Джерело: http://volyn-kraymus.at.ua/publ/ekspozycja/viddil_davnoji_istoriji_volini/7-1-0-6

Рис. 8. Експозиція Берестечківського народного історичного музею. Джерело: http://volyn-museum.com.ua/index/berestechkivskij_narodnij_istorichnij_muzej/0-55

Рис. 9. Експозиція Музей археології Батурина Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Джерело: <https://baturin-capital.gov.ua/museum>

Рис. 10. «Натюрморт з чобітьми, шаблею та келепом» (Фото В. Шеремета).

Рис. 11. «Портретна кімната» (Фото Г. Кібко).